

ESTABLISHING ETHICAL PRINCIPLES IN SOCIAL RESEARCH

Abstract: The study traces the development of research ethics as a concept, first in medical research, and then the formation and enforcement of institutional ethical practice in the social sciences. The four main and highly influential official ethical statements in biomedical research are presented, which provide the key basis for much of modern thinking and practice in social science research – the Nuremberg Code (1947), the Declaration of Helsinki (1964), the Belmont Report (1979) and the International Ethical Guidelines for Biomedical Research Involving Human Subjects, commonly known as CIOMS (Council of International Organizations of Medical Sciences) (1982).

It is shown how codes and principles to be applied in the field of biomedical research have been developed, which have come together around key principles of respect for the individual, beneficence and justice, and usually involve explicit consideration of issues related to informed consent and confidentiality. The history of the creation, affirmation and observance of ethical principles in conducting social research is traced.

Finally, the history of creation and institutionalization of ethical principles and professional standards in the practice of sociological research in Bulgaria is traced, briefly presenting the codes of ethics of the two professional associations – Bulgarian Sociological Association and Bulgarian Association of Marketing and Opinion Researchers.

Author information:

Marieta Hristova

Chief assistant, PhD

Department of Economic Sociology,

Faculty of General Economics

University of National and World Economy

✉ marieta.hristova@unwe.bg

🌐 Bulgaria

Keywords:

ethical principles, code of ethics, social research, professional association

Въведение

В „Разделението на обществения труд“ Дюркем още през 1930 г. дава отговор на въпроса каква е ролята, която професионалните обединения са предназначени да играят в обществената организация на съвременните народи. И отговорът накратко е: да учредяват система от правила, тъй като дейността на дадена професия може да бъде резултатно регламентирана единствено от група, твърде близка до самата тази професия, защото познава нейното функциониране, може да долавя всичките ѝ потребности и следователно да следва всички техни вариации (Дюркем, 2002). Професионалните организации са онези обединения, които трябва да изразяват единството на професията като цяло и тези професионални обединения трябва да са обществени институции, агрегат от определени, организирани групи, които да установяват професионалния морал и професионалното право в различните стопански професии (Дюркем, 2002).

Една такава професия е професията на социолога-изследовател. И в своята дейност професионалистите в тази област би следвало да се ръководят от система от етични принципи, да прилагат професионални стандарти и да следват правила в изпълнение на дейността си. Необходимо е да се създават специални професионални групи, за да регулират дейността, която се развива в тях, да се изграждат професионален морал и професионално право чрез тях

(Дюркем, 2002). Това е необходимо още повече поради влиянието, което тяхната дейност има върху всяка сфера на обществения живот.

Еволюция на дебата за етичните принципи в обществените науки

Изследователската етика е развита като концепция най-добре в медицинските изследвания, но общите принципи се прилагат във всички области на научните изследвания. Един от важните исторически предшественици на етиката в социалните изследвания е етиката в биомедицинските изследвания. Оформянето на институционалната етична практика в биомедицината полага основите и на формиране на етичната практика в социалните науки.

От 1945 г. са разработени четири основни и силно влиятелни официални етични становища относно биомедицинските изследвания. Тези становища осигуряват ключовите основи за голяма част от съвременното мислене и практика в научните изследвания в областта на социалните науки – интелектуално или институционално, чрез влиянието на модела на биомедицинските изследвания при формирането на институционалната етична практика. Тези становища са: Нюрнбергския кодекс (1947), Декларацията от Хелзинки (1964), Докладът от Белмонт (1979) и Международните етични насоки за биомедицински изследвания, включващи човешки субекти, известен най-често като CIOMS (Съвет за международни организации на медицинските науки) (1982) (Israel and Hay, 2006).

Историята, разказвана за появата на изследователската етика, посочва за начало на дебата за етичните принципи в изследователската работа, започналият през 1945 г. Нюрнбергски процес. Необходимостта от институционална защита на хората като изследователски субекти възниква въз основа на нацистките жестокости при експериментите с военнопленници в концентрационните лагери, разкрити по времето на този процес. Краят на процеса довежда до създаването на *Нюрнбергския кодекс*, който съдържа 10 етични принципа за експерименти с хора, основните, от които са свързани с: доброволното информирано съгласие за участие; липса на принуда; правилно формулирани научни експерименти; избягването на ненужно физическо и морално страдание, наранявания, увреждания или смърт; благосклонност към участниците в експеримента; право на отказ от участие по всяко време докато трае експеримента.

Нюрнбергският кодекс служи като отправна точка в медицинската етика. Кодексът не е приет от нито едно правителство, освен от Министерството на отбраната на САЩ през 1953 г. по отношение на експериментите в отбраната, свързани с атомни, биологични и химически агенти (Mogeno, 2001), но Кодексът има символичен смисъл. Той е част от инфраструктурата на демократичната международна система, която възниква след Втората световна война, с фокус върху зачитането на правата на човека, индивидуалната автономия и информираното съгласие. И въпреки че е създаден в резултат на конкретен процес и никога официално не е приет от нито една държава или международна агенция, той има огромно влияние като е залегнал в основата на документи, които придобиват изключителна важност за научните изследвания днес (Богданова, 2019).

След разработването на Нюрнбергския кодекс през 1947 г., Организацията на обединените нации (ООН) приема през 1948 г. *Всеобща декларация за правата на човека*, в която се признават човешките права и свободи като дадени по рождение, осигурява се равноправие и се гарантира защита от насилие, лошо отношение и наказания, които засягат човешкото достойнство. В документа се посочват принципите, които и до днес имат огромно значение за човека – принципите на човешко достойнство, свобода, равенство и братство и се конституират правата на индивида – правото на живот, свобода и лична сигурност и се отхвърля робството, подлагането на изтезания или на жестоко, нечовешко или унижително третиране. Според чл. 12 на Декларацията никой не трябва да бъде подлаган на произволна намеса в личния му живот, семейството, жилището и кореспонденцията, нито на посегателства върху неговата чест и добро име.

И двата документа оказват влияние върху разработването на *Декларацията от Хелзинки*, която е одобрена от Световната медицинска асоциация през 1964 г. В нея са разписани етичните правила за медицински изследвания върху хора и има за цел да осигури насоки за лекарите и други участници в научни изследвания върху хора. През годините Декларацията от Хелзинки става стандарт в медицинската изследователска етика. В нея е заявено, че медицинските научни изследвания са подчинени на етични стандарти, които призовават към уважение към всички човешки същества и защита на тяхното здраве и права. Някои от основните принципи за всички медицински изследвания се отнасят до: задължение на лекаря по време на медицинското научно изследване да пази живота, здравето, тайната и достойнството на човека; участниците задължително трябва да бъдат доброволци, информирани за научно-изследователския проект; да се уважава правото на участниците в научното изследване за запазване на техния интегритет, като трябва да бъдат взети всички предпазни мерки по отношение на тайната на субекта, конфиденциалността на информацията за пациента и свеждане до минимум влиянието на изследването върху физическия и душевния интегритет на субекта и върху индивидуалността му; всеки потенциален участник задължително трябва да бъде достатъчно информиран за целите, методите, източниците на финансиране, възможните конфликти на интереси, организационните връзки на ръководителя на изследователския екип, очакваните ползи и потенциалните рискове от изследването и дискомфорта, който то може да му причини; участникът трябва да бъде информиран за правото да се въздържа от участие или да оттегли съгласието си за участие по всяко време без санкции; след като се увери, че участникът е разбрал информацията, лекарят трябва да получи свободно дадено информирано съгласие, за предпочитане писмено и т.н.

Години по-късно е създаден *Докладът от Белмонт*, като неговото създаване е породено от необходимостта да съществуват модели на подходи за извършването на етични изследвания извън чисто медицинските такива. Също така след разкрития за медицински и научни нарушения през 60-те и 70-те години на 20 век от двете страни на океана, става очевидно, че лекарите и медицинските изследователи изневеряват на доверието, което обществеността има в тях (Israel et al., p. 32). Тези разкрития са осъществени от няколко учени. Един от тях е Морис Папуърт, който чрез една своя статия в известното през 60-те години списание „Двадесети век“ (Twentieth Century) и книгата си „Човешките морски свинчета: експерименти върху човека“ (1967) предизвиква публичен и професионален дебат относно информираното съгласие като един от принципите на Нюрнбергския кодекс, който е станал част от общественото съзнание. Изглежда доверието, което е толкова важно за отношенията в предвоенните проучвания е остъпило място на едно по-симетрично отношение на информирано съгласие (Israel et al., p. 32).

В Америка друг учен – Хенри Бийчър от Харвардския Университет представя в своя публикация в *New England Journal of Medicine* поредица от шокиращи констатации, свързани с етичните въпроси в научните изследвания и засиления финансов и професионален натиск върху изследователите да се държат неетично (Beecher, 1966 cited in Israel et al., p. 32). В своята публикация Бийчър признава, че приетите стандарти за третиране на човешки субекти, като тези, определени в Нюрнбергския кодекс, системно се пренебрегват при федералните финансирани проучвания в американските институции. Също така очертава 22 клинични изследвания, в които човешки субекти са били неетично включени в изследвания, обикновено без тяхното знание или без да знаят за вредата, която може да им бъде причинена. В своята статия Бийчър прави заключението, че етичният подход към експериментирането върху хора има няколко компонента като два от тях са по-важни от другите. Първият важен компонент е информираното съгласие, което е трудно да бъде получено, но е от абсолютна необходимост да се получи от участника в експеримента. И това съгласие би имало малко значение ако субектът или неговият попечител не разбира какво предстои или не са му разяснени всички опасности.

Ако опасностите са неясни, това също трябва да бъде обяснено. В такава ситуация субектът поне ще знае, че е участник в експеримент. Вторият важен компонент за осигуряването на надеждна защита на субектите е самият изследовател, който трябва да е интелигентен, информиран, съвестен, състрадателен и отговорен. Друг компонент на етичния подход към експериментирането върху хора е свързан с ползата от експеримента, която трябва да отговаря на риска, който се поема (Becher, 1966, p. 1360).

Статията на Бийчър оказва влияние върху прилагането на федералните правила, регулиращи провеждането на експерименти с хора в САЩ, както и полага основите на настоящите етични кодекси и комитети по етични въпроси (Harkness et al., 2001, p. 366). Идеите, изказани в статията са възприети от Националните институти по здравеопазване и Администрацията по храните и лекарствата в САЩ, както и извън САЩ (Israel et al., p. 32).

Освен работата на Папуърт и Бийчър, в Съединените щати се случва и поредица от скандални разкрития за изследвания, в които трябва да се обърне внимание на етичните въпроси, които те предизвикват. Част от тези изследвания са: изследването в Tuskegee, Алабама, продължило от 1932 г. до 1972 г. и в което голяма група чернокожи мъже болни от сифилис, са включени в проучване, предназначено за събиране на данни и документиране на историята на заболяването като на участниците се заявява, че имат „лоша“ кръв и им се предлага лъжливо лечение, което е неефективно (Salganik, 2017; Богданова, с. 77); изследване на хронично заболяване, включващо възрастни еврейски пациенти, на които без тяхно знание са инжектирани ракови клетки (Argas, 2009); експерименти в Уилоубрукското държавно училище в Ню Йорк, в което институционализираните деца в него са използвани в тестове за ваксина срещу хепатит (Adair, 2001; Oakes, 2002); проучване за контрацепция в Сан Антонио; както и две особено известни социални изследвания – проучването на Станли Милграм за подчинение на авторитета и тайните наблюдения на Лъд Хъмфри за сексуалните практики на хомосексуални мъже (Israel et al., p. 33).

През 1974 г. се създава Национална комисия за защита на човешките същества в биомедицински и поведенчески изследвания като част от Закона за национални изследвания в САЩ. Комисията е оправомощена да наблюдава дейността на Националните съвети за преглед (Institutional Review Boards – IRBs), както и да идентифицира основните етични принципи, на които да отговарят биомедицинските и поведенческите изследвания, включващи хора, и да разработи ръководства за прилагането им. Ключовите идеи на комисията са обобщени в документ през 1979 г., известен като Докладът от Белмонт (Israel et al., p. 34).

В докладът от Белмонт се твърди, че Нюрнбергският кодекс е пример за изработването и на други кодекси, които установяват правила за защита на хора, които участват в научни изследвания. Но тези правила се оказват неадекватни, за да покрият сложни ситуации, понякога си противоречат, и често са трудни за тълкуване или прилагане. За да се избегнат ограниченията на тези минали кодекси, в доклада от Белмонт умишлено се установяват по-широки етични принципи, които да осигурят основа, на която могат да се формулират, критикуват и тълкуват специфичните правила. Основните принципи очертани в доклада са: 1) уважение към хората, 2) благодеяние (beneficence), 3) справедливост (justice) (NCPHSBBR, 1979). Тези три принципа са от основно значение за развитието на много последващи подходи в етичното управление на научни изследвания в целия западен свят (Israel et al., p. 34).

Първият етичен принцип в доклада от Белмонт (1979), уважение към хората, се състои от две важни, но различни изисквания. Първото е признаването, че хората са автономни и имат право на собствено мнение и избор, освен ако той не е в ущърб на другите. Второто е признаването, че поради различни причини не всички хора са способни на самоопределение и вместо това се нуждаят от защита. Размерът на защитата, която се предоставя на дадено лице, трябва да зависи от риска от увреждане и вероятността от ползата за изследването. Докладът

популяризира идеята, че в повечето случаи уважението към хората изисква хората да се включат доброволно и с адекватна информация в дадено изследване.

Вторият етичен принцип в доклада от Белмонт (1979), благотелността, е признаването, че хората се третира по етичен начин не само като се зачитат техните решения и като бъдат предпазвани от вреда, но и като се полагат усилия или по-конкретно, като се превръща в задължение за изследвателя, да се осигурява благополучието им. Във връзка с този принцип в доклада са идентифицирани две общи и допълващи се правила относно благотелността: да не се причинява вреда, и максимизиране на възможните ползи и минимизиране на възможните вреди. Докато задължението „да не се навреди“ често е в центъра на дискусиите, задължението за максимално увеличаване на възможните ползи като същевременно се минимизират възможните вреди е задължение, което заслужава еднакво внимание. В доклада се отбелязва, че задължението на научните изследватели и членовете на техните институции е да обмислят както максимизиране на ползите, така и намаляване на рисковете от изследванията си. Обсъжда се и задължението на обществото като цяло да признава дългосрочните ползи и рискове, които могат да бъдат резултат от подобряването на познанията и развитието на нови медицински, психотерапевтични и социални процедури.

Последният от трите основни етични принципа в доклада от Белмонт (1979), справедливостта, повдига въпроса за това, кой трябва да получи ползите от изследванията и кой трябва да понесе тежестта им. След дискусия за равенството и различното третиране, докладът от Белмонт отчита необходимостта да се проучи дали някои групи хора – хора, които икономически са в неравностойно положение, или са от расови и етнически малцинства, или лица, затворени в институции – са избрани систематично като субекти на изследване поради тяхното положение или уязвимост, а не поради връзката им с изследвания проблем. Днес, принципът на справедливостта може да изисква проверка дали групи хора, считани за компроментирани или уязвими, са изключени от участие в клинични изпитвания поради финансови или други бариери, въпреки че имат връзка с изследвания проблем. В доклада се посочва, че справедливостта изисква терапевтичните устройства и процедури, разработени с помощта на публични средства, да не предоставят предимства само на тези, които могат да си ги позволят.

В доклада от Белмонт са разгледани и изискванията, които следват от прилагането на общите принципи при провеждането на етични изследвания: информирано съгласие, оценка за рисковете и ползите, и подбор на обектите на изследването.

Информираното съгласие като стандарт предоставя възможност на лицата, доколкото те са способни, да избират какво да им се случи или да не им се случи. Този избор следва от принципа за уважението към хората. И въпреки че значението на информираното съгласие е безспорно, надделяват противоречия над естеството и възможността за това информирано съгласие. Въпреки това, съществува общо мнение, че процесът по формиране на съгласие съдържа три елемента: информация, разбиране, доброволност.

Информацията е свързана с това какви конкретни елементи да се разкрият на лицата, така че да се гарантира, че на субектите се предоставя достатъчно информация. Според повечето кодекси, тези елементи обикновено включват: изследователската процедура, целите на изследването, рисковете и очакваните ползи, алтернативни процедури и заявление, което да дава възможност на обекта да задава въпроси и да се оттегли по всяко време на изследването. Съществуват и допълнителни елементи като как да се избират обектите, лицето, което е отговорно за проучването и т.н. Не съществува обаче стандарт, според който да се прецени колко и какъв вид информация да се предоставя на обектите на изследването. Но може да се предложи стандарт на „разумен доброволец“, според който обхватът и естеството на информацията трябва да са такива, че хората дори когато могат да очакват някаква пряка полза за себе си, ясно да разбират обхвата на риска и доброволния характер на участието си.

Разбирането е свързано с начина и контекста на предаване на информация. И те са толкова важни, колкото и самата информация. Субектът трябва да има възможност да направи информиран избор. И тъй като способността на субекта да разбира е функция от интелигентност, рационалност, зрялост и език, е необходимо представянето на информацията да се адаптира към способностите на субекта. Изследователите са отговорни за това да установят дали субекта е разбрал информацията (NCPHSBBR, 1979).

Доброволно участие. Споразумението за участие в изследването представлява валидно съгласие само ако е дадено доброволно. За изпълнението на този елемент на информираното съгласие се изискват условия, свободни от принуда и неправомерно влияние. Принуда съществува когато една явна заплаха от нараняване е умишлено представена от едно лице на друго, за да се постигне съгласие. Обратното, неправомерното влияние възниква чрез предложение за прекомерна, необоснована, неподходяща или неправилна награда или друга придобивка, за да се постигне съгласие. Също така се смята, че стимулите, които обикновено биха били приемливи, могат да станат неправомерни влияния ако субектът е особено уязвим.

Оценката на рисковете и ползите изисква внимателно подреждане на съответните данни, включително, в някои случаи, алтернативни начини за получаване на ползите, търсени в изследването. По този начин оценката представлява както възможност, така и отговорност за събиране на системна и изчерпателна информация за предложените изследвания.

Избор на субекти. Точно както принципът на уважение към хората намира израз в изискванията за съгласие и принципът на благосклонност намира израз при оценката на риска и ползата, принципът на справедливостта поражда морални изисквания, че трябва да има справедливи процедури и резултати при подбора на обектите на изследванията.

Справедливостта е от значение за подбора на обектите на изследване на две нива: социално и индивидуално. Индивидуалната справедливост при подбора на субекти на изследване би изисквала изследователите да проявяват честност: следователно те не трябва да предлагат потенциално полезни изследвания само на някои субекти, които са им от полза или да избират само „нежелани“ лица за рискови изследвания. Социалната справедливост изисква да се прави разграничение между групите лица, които трябва и които не трябва да участват в някакъв конкретен вид проучване, въз основа на способността на членовете на тази група да понесат тежестта и въз основа на целесъобразността да се поставят допълнителни тежести върху вече натоварени хора. По този начин може да се счита въпрос за социална справедливост, че има ред, по който се правят предпочитанията при избора на групите от хора, като например избират се възрастни хора пред деца, и някои групи хора могат да се включат като изследователски обекти само при определени условия, например институционализирани психически немощни хора или затворници (NCPHSBBR, 1979).

При подбора на обекти на изследване може да се прояви несправедливост, дори ако отделните субекти са подбрани справедливо от изследователите и са третираны честно в хода на проучването. По този начин несправедливостта произтича от социални, расови, сексуални и културни пристрастия, които са институционализирани в обществото. Дори ако отделните изследователи се отнасят справедливо към своите изследователски обекти, и дори ако съответните институции се грижат да гарантират, че субектите са подбрани справедливо в рамките на определена институция, могат все пак да се проявят несправедливи социални модели по отношение на цялостното разпределение на тежестите и ползите от изследванията.

Докладът от Белмонт, въпреки че има своите критики и противници, е много влиятелен, като предоставя принципите, въз основата на които комитетите по етика общо оценяват предложения за провеждане на изследвания. Докладът е използван и от най-малко 17 федерални агенции на САЩ при разработването на изследователската им политика и според Miler (2003) се е превърнал в етичен стандарт за изследвания, включващи хора (Israel et al., p. 37).

Четвъртият важен етичен кодекс за научни изследвания с международно значение, който се появява е *Международните етични насоки за биомедицински изследвания, включващи човешки субекти* (International Ethical Guidelines for Biomedical Research involving Human Subjects) и е известен най-често като CIOMS, разпознаваем с името на Съвета за международни организации на медицинските науки (Council for International Organizations of Medical Sciences), който го изготвя (Israel et al., 2006). Съветът е създаден през 1949 г. от Световната здравна организация (СЗО) и Организацията на Обединените нации за образование, наука и култура (ЮНЕСКО) с цел подобряване на общественото здраве чрез изготвяне на съвети относно здравните изследвания и изследователската етика, разработване на медицински продукти и безопасност (CIOMS, 2021).

Съветът започва своята работа в областта на етиката във връзка с биомедицинските изследвания в края на 70-те г. на 20 век, когато по това време нови независими държави членки на СЗО създават своите здравни системи и тогава СЗО не е в състояние да популяризира етиката като аспект на здравеопазването или научните изследвания. Затова Съветът в сътрудничество със СЗО изготвя насоки, с които да покаже как могат да се прилагат етичните принципи от Декларацията от Хелзинки, които трябва да ръководят провеждането на биомедицински изследвания, включващи човешки същества, особено в развиващите се страни като се има предвид и техните разнообразни социално-икономически условия, културни, религиозни, правни обстоятелства, закони и бюрократични разпоредби (CIOMS, 2002). В насоките се разглежда и значението на мултинационалните и транснационалните изследвания, в които хора от страни с малко ресурси могат да бъдат включени като партньори.

Тези насоки за първи път са публикувани през 1982 г., след което следват няколко преработвания през 1993, 2002, 2016 г. Последното преработване на насоките започва през 2009 г., когато на годишното събрание на Съвета е изразено желание за тяхното преразглеждане, тъй като от 2002 г. се наблюдават няколко промени като например: засилен акцент върху значението на транснационалните изследвания; усетена необходимост от изясняване на това, което се счита за справедливо изследване в условията на малко ресурси; по-голям акцент върху ангажираността на общността в научните изследвания; осъзнаването, че изключването на потенциално уязвими групи в много случаи е довело до лоша доказателствена база; увеличаването на изследванията на големите данни (CIOMS, 2016). Работната група, която преразглежда насоките, решава да разшири обхвата им от „биомедицински изследвания“ до „изследвания, свързани със здравето“, тъй като счита че биомедицинските изследвания като термин има твърде тесен обхват и не обхваща например изследванията свързани със здравни данни. От друга страна пък, новия термин също има граници. И тъй като няма ясно разграничение между етиката на социалните изследвания, поведенческите изследвания, наблюдението на общественото здраве и етиката на други изследователски дейности, новият обхват на насоките е ограничен до класически дейности, които попадат в областта на „изследвания, свързани със здравето на хора“, като наблюдения, клинични изпитвания, биобанкиране и епидемиологични изследвания (CIOMS, 2016).

За разлика от другите документи, в тези насоки CIOMS се стреми изрично да наложи прилагането на универсални етични принципи в един разнообразен и мултикултурен свят на кодекси и принципи. Изследванията не трябва да нарушават никакви универсални стандарти. Насоките обръщат специално внимание на два принципа: правото на автономност и защита на зависимите и уязвимите лица – като същевременно се признава необходимостта да се взимат предвид различните културни ценности (CIOMS, 2002). В последния вариант на насоките се предоставят отговори на редица въпроси, свързани с изследователската етика. Подчертана е необходимостта от изследвания с научна и социална стойност; предоставени са специални насоки за здравни изследвания в условия с малко ресурси; подробно са описани разпоредбите за включване на уязвими групи в научните изследвания; описани са условията, при които

биологични проби и данни, свързани със здравето, могат да се използват за изследвания (CIOMS, 2016).

В отговор на нарушенията в биомедицинските изследвания, учени и правителствени агенции, работещи на национално и международно ниво са разработили кодекси и принципи, които да се прилагат в тази област като са се обединили около ключови принципи на зачитане на личността, благотелността и справедливостта и обикновено включват специално разглеждането на въпроси, свързани с информираното съгласие и конфиденциалността. Концепциите в биомедицинските изследвания през годините постепенно навлизат и започват да се прилагат и в други изследователски полета, включително и в практиката на научните изследвания в областта на социалните науки.

Етични принципи в областта на социалните изследвания

Социалните науки изследват сложни проблеми, които включват социални, културни, правни, икономически, образователни, политически явления. Тази сложност означава, че научните изследвания в социалните науки трябва да се грижат за своята морална прозрачност, като гарантират, че изследователските процеси и резултатите от изследванията са надеждни (Sieber, 1982). Социалните изследвания включват хора (участници в изследването, изследвани лица) и изисквания, които да показват уважение към етичните въпроси, като получават одобрение от институциите, които трябва да създадат етичните комитети за изследване на човешкото поведение въз основа на етичните стандарти за социални изследвания. В началото на века се наблюдава нарастващ интерес към етичните въпроси в много области на живота (Dench, Iphofen, Huws, 2003). Правителствата искат да гарантират, че подобни изследвания допринасят за техните социални и икономически цели и се провеждат етично, а изследователите желаят да поддържат стандарти в своята работа.

Съществува разнообразен регулаторен опит в създаването, налагането и спазването на етичните принципи в различните страни. Israel и Hay (2004) обобщават няколко повтарящи се теми в тази област. Според тях, първо, много от ранните регулаторни инициативи са били отговор на кризи, които често са били причинени от биомедицинските изследователски практики. И съвсем наскоро етичното регулиране се появява като част от по-широки социални тенденции към индивидуална и организационна отчетност, публичен скептицизъм към науката и авторитета и институционални тревоги, причинени от рисковете. Второ, в някои страни стратегиите за етичен преглед, основан на биомедицинския опит, се прилагат към работата и на социалните учени като това се постига или чрез националното законодателство или чрез действията на финансиращите агенции, които по този начин разширяват условията за тяхната подкрепа за научни изследвания. Трето, подходите към етичното регулиране са доминирани „отгоре-надолу“ или „отдолу-нагоре“. В първия случай, често срещано е националните стратегии да са определени законодателно или от големи държавни органи и изследователски организации. Във втория случай, професионалните организации и индивидуални институции са тези, които създават множество етични подходи.

Етичните рамки за провеждане на социално-икономически изследвания съществуват от много години (Dench, Iphofen, Huws, 2003). Американската асоциация по психология утвърждава своите етични принципи през 1953 г. (APA, 2017), Насоките на ICC/ESOMAR са приемат през 1976 г., етичният кодекс на Американската социологическа асоциация е одобрен от ASA през 1970 г., след което е ревизиран основно отново през 1984 г. и оттогава бива преглеждан на всеки 5 години (ASA, 2021). Глобализацията и развитието на над-национални органи като Европейския съюз придават допълнителна тежест към аргументите за прозрачност и спазване на международни стандарти при провеждането на научни и емпирични изследвания.

След 60-те години на XX век в европейските страни са възприети различни правни и институционални подходи за регулиране на изследователската етика. Различните корени и

исторически опит са насърчили разнообразието в регулаторните инициативи и свързаните с тях организационни разпоредби и методи на действие (Dench, Iphofen, Huws, 2003). Israel and Hay (2006) определят проекта на приоритетната инициатива на Европейската комисия за технологии на информационното общество – RESPECT – като една от най-интересните наднационални разработки за социалните учени. Проектът RESPECT е проведен от Института за изследване на заетостта (2004) и целта му е да създаде набор от етични и професионални насоки, които да служат като доброволен кодекс за социално-икономически изследвания в цяла Европа и който да е от помощ при вземането на решения. Насоките съчетават съдържанието на съществуващи кодекси, както и правните изисквания на Европейския съюз по това време и се основават на три принципа: спазване на научните стандарти; спазване на закона; избягване на социални и лични вреди (Hermann, Flecker, 2003).

Чрез проекта са разгледани и обобщени етичните принципи и професионалните стандарти на 40 кодекса от организации и органи, провеждащи социално-икономически изследвания, като базата данни включва 251 организации, предимно от Европа, но и Америка, Австралия, Нова Зеландия, както и европейски и международни органи и организации (Hermann, Flecker, 2003). Организациите, които са посочени в проекта и са в областта на социологията са 38 броя, от които 9 са имали по това време (към 2004 г.) кодекси и професионални стандарти, които са идентифицирани от екипа на проекта и са включени в анализа.

Утвърждаване на етични принципи в областта на социологическите изследвания в България

В България има две професионални асоциации, които обединяват професионалистите в областта на емпиричните социални и социологически изследвания – Българска социологическа асоциация (БСА) и Българската асоциация на професионалистите в маркетинговите изследвания и проучванията на общественото мнение (БАМОП), които през последните две десетилетия се опитват да наложат спазването на етични принципи и професионални стандарти при провеждането и огласяването на резултати от социални и социологически изследвания.

В началото на 21 век, Българска социологическа асоциация предприема няколко организационни стъпки и в продължение на няколко години ръководството на асоциацията успява да завърши изработването на важни устройствени документи за дейността на асоциацията – устав и етичен кодекс.

На Общо събрание през 2001 г. е приет новия Устав на асоциацията, а след това на X конгрес през 2003 г. се взема решение за изработването на Етичен кодекс. Етичният кодекс е готов година по-късно и е приет на Общо събрание през май 2004 г. когато се формира и Комисия по изработване на Правилник за неговото приложение. Правилникът за приложение на Етичния кодекс на БСА е приет на Общо събрание на Асоциацията проведено на 7 декември 2005 г. когато се прави и избор на комисия по етика (Ненкова, 2005, с. 391).

Приемайки своя етичен кодекс, той бива обявен от БСА като изразител на колективната воля на членовете на асоциацията да защитават престижа на социологията и, с който се прави опит да започне утвърждаването на високи професионални критерии при провеждането и огласяването на информация от емпирични социологически изследвания. Кодекса е изработен въз основа на кодекса на Международната социологическа асоциация, на която БСА е член. За да се превърне този кодекс в действителен регулатор на професионалните отношения и на професионалните практики в асоциацията, е разработен и правилник за неговото прилагане както и е избрана комисия по етика, която да функционира като арбитър при конфликти в професионалната общност.

БСА очертава в своя етичен кодекс етичните принципи и критерии, които са в основата на професионалните отговорности и професионалното поведение на социолозите, които са обединени в асоциацията.

Кодексът се състои от въведение и етични принципи на професионално поведение, които са развити в обща и специална част. Общите принципи са подобни на принципите, които са утвърдени от Американската социологическа асоциация и включват: професионална компетентност; професионална, научна и социална отговорност; почтеност; уважение към правата, достойнството и различието на хората. Принципите и професионалните стандарти в специалната част на кодекса се отнасят до: упражняването на социологията като научноизследователска и академична практика; взаимоотношенията при финансиране на социологически изследвания; взаимоотношения с изследваните лица; публикуване и разпространение на резултати от социологически изследвания; използване на научните резултати в сфери извън науката (БСА, 2004).

Българската асоциация на професионалистите в маркетинговите изследвания и проучванията на общественото мнение (БАМОП) е регистрирана през 2009 г. и в началото на нейното учредяване обединява 14 агенции в областта на маркетинговите изследвания и проучванията на общественото мнение. Първоначалното намерение на БАМОП е да наложи в професията и практиката етичен и професионален кодекс, разработен на базата на утвърдения Кодекс на Европейската асоциация на изследователите в областта на общественото мнение и маркетинга (ESOMAR) и да следи за неговото спазване (money.bg, 2010). Такъв документ обаче не е публично достъпен през уеб-сайта на асоциацията.

През 2021 г. асоциацията има девет члена – изследователски агенции провеждащи социални, маркетингови и електорални изследвания. Четири от агенциите, членове на БАМОП са и членове на ESOMAR, откъдето може да се предполага, че в основата на етичния кодекс на БАМОП са заложени етичните принципи и професионалните стандарти, установявани през годините от ESOMAR¹.

ESOMAR публикува първият си кодекс за практиката на маркетинговите и социални изследвания през 1948 г. През 1976 г. ESOMAR се обединява с Международната търговска камара (ICC) и публикуват съвместен кодекс на практиката, с ревизии през 1986, 1994 и 2007 г., а ревизията през 2016 г. променя заглавието и съдържанието на Кодекса, за да включва и анализ на данни (data analytics).

Кодексът на ESOMAR се основава на три основни принципа, които са характеризирали маркетинговите изследвания, допитванията до общественото мнение и социалните изследвания през цялата им история: 1) изследователите да са прозрачни пред изследваните лица относно информацията, която планират да събират, целта, за която ще бъде събрана тази информация, с кого може да бъде споделена и под каква форма; 2) изследователите да гарантират, че личните данни, които ще се използват в изследванията, са напълно защитени от неоторизиран достъп и няма да се разкриват без съгласието на изследваните лица; 3) изследователите винаги да се държат етично и да не правят нищо, което може да навреди както на изследваните лица, така и да увреди репутацията на маркетинговите и социалните изследвания и изследванията на общественото мнение. В кодекса е обърнато внимание и на отговорностите на изследователите по отношение на: изследваните субекти, клиентите, обществеността, изследователската професия като цяло (ICC/ESOMAR, 2016).

Заклучение

В отговор на нарушенията в биомедицинските изследвания са разработени кодекси и принципи, които да се прилагат в тази област като те са се обединили около ключови принципи на зачитане на личността, благотворителността и справедливостта и обикновено включват

---

¹ В края на месец ноември 2021 г. поисках официално по имейл информация от Асоциацията относно създаването, утвърждаването и прилагането на Кодекс на етичната практика и професионалните стандарти на асоциацията, но до този момент никой не ми е отговорил.

изричното разглеждане на въпроси, свързани с информираното съгласие и конфиденциалността. Концепциите в биомедицинските изследвания през годините постепенно навлизат и започват да се прилагат и в други изследователски полета, включително и в практиката на социалните изследвания.

Създаването, утвърждаването и спазването на етични принципи при провеждането на социални изследвания има продължителна история. Съществува разнообразен регулаторен опит в създаването, налагането и спазването на етичните принципи в различните страни. Българските професионални обединения на социолозите и изследователите в областта на маркетинговите и социалните изследвания и допитванията до общественото мнение също се присъединяват към тази практика. Но с развитието на информационните и комуникационни технологии и увеличаването на способността за събиране, съхранение и обработка на информация поради дигиталната революция, трябва да се вземе предвид въздействието на тези технологии върху изследователската професия и практиката на социалните изследвания, а съответните нормативни документи, съдържащи етични принципи на поведение и професионални стандарти, да се преразгледат.

References:

1. **Durkheim, E., 2002:** *Za razdelenieto na obshtestvenya trud*, (Prevod na izdaniето ot 1930), Sofia, SONM.
2. **Israel, M., Hay, I., 2006:** *Research ethics for social scientists*, Sage publications.
3. **Moreno, J.D., Schmidt, U., Joffe, S., 2017:** The Nuremberg Code 70 Years Later. *JAMA*, Vol. 318(9), pp. 795-6. doi:10.1001/jama.2017.10265
4. **Bogdanova, L., 2019:** *Regulatorna ramka i vazmozhnosti za provezhdane na klinichni prouchvania v Bulgaria na fona na darzhavite ot evropeyskoto ikonomicheskoprostranstvo*. Disertatsionen trud za prisazhdane na obrazovatelna i nauchna stepen doktor.
5. **The National Commission for the Protection of Human Subjects of Biomedical and Behavioral Research. (NCPHSBBR), 1979:** The Belmont Report. Ethical principles and guidelines for the protection of human subjects of research, available at: <https://www.hhs.gov/ohrp/regulations-and-policy/belmont-report/read-the-belmont-report/index.html>
6. **Beecher, H., 1966:** Ethics and clinical research, *Journal of Medicine*, Vol. 274, No. 24, pp. 1354-1360.
7. **Harkness, J., Lederer, S., Wikler, D., 2001:** Laying ethical foundations for clinical research, *Bulletin of the World Health Organisation*, Vol. 79 (4), pp. 365-372.
8. **Arras, John D., 2009:** The Jewish Chronic Disease Hospital Case, in *Ethical Issues in Modern Medicine*, edited by B. Steinbock, J. Arras, and A. J. London, Boston: McGraw Hill Publishing, pp. 740-749.
9. **Adair, J. G., 2001:** Ethics of psychological research: new policies; continuing issues; new concerns, *Canadian Psychology*, Vol. 42, No. 1, pp. 25-37.
10. **Oakes, J. M., 2002:** An evaluator's guide to IRB, in *Risks and wrongs in social science research*, *Evaluation Review*, vol. 26, no. 5, pp. 443-479.
11. **Miller, R. B., 2003:** How the Belmont Report fails, *Essays in Philosophy*, vol. 4, no. 2, retrieved from: https://www.pdcnet.org/collection/fshow?id=eip_2003_0004_0002_0119_0134&pdfname=eip_2003_0004_0002_0018_0033.pdf&file_type=pdf
12. **Council for International Organisations of Medical Science (CIOMS), 2002:** *International ethical guidelines for biomedical research involving human subjects*, Geneva.
13. **Council for International Organisations of Medical Science (CIOMS), 2016:** *International ethical guidelines for health-related research involving humans*, Fourth edition, Geneva.

14. **Sieber, J. E., 1982:** The Ethics of Social Research: Surveys and Experiments, Springer-Verlag, New York.
15. **Hermann, Ch., Flecker, J., 2003:** Code of Professional Conduct in Socio-economic Research, and Database of Professional bodies, RESPECT project, Institute for Employment Studies, FORBA.
16. **Dench, S., Iphofen, R., Huws, U., 2003:** An EU Code of Ethics for Socio-Economic Research, RESPECT project, IES Report 412, Institute for Employment Studies.
17. **APA, 2017:** Ethical principle of psychologists and code of conduct, available at: <https://www.apa.org/ethics/code> (accessed 1.11.2021)
18. **ASA, 2021:** A history of the ASA code of ethics, available at: <https://www.asanet.org/history-asa-code-ethics> (accessed 1.11.2021)
19. **Nenkova, D., 2005:** Obshto sabranie na BSA (7 dekemvri 2005 g., Sofia). Sofia, Sotsiologicheski problemi, 3-4, pp. 391-395.
20. **BSA, 2004:** Etichen kodeks, available at: http://bsa-bg.eu/?page_id=314
21. **Money.bg, 2010 (18.02):** Osnovaha asotsiatsia za marketingovi izsledvania I prouchvane na obshtestvenoto mnenie, available at: <https://money.bg/economics/osnovaha-asotsiatsiya-za-marketingovi-izsledvaniya-i-prouchvane-na-obshtestvenoto-mnenie.html> (accessed 7.12.2021)
22. **ICC/ESOMAR, 2016:** ICC/ESOMAR International Code on Market, Opinion and Social Research and Data Analytics, available at: <https://iccwbo.org/publication/icesomar-international-code-market-opinion-social-research-data-analytics/>